

УДК 94 : 274] (477.7=430)

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.6.236>

*Ірина Міронова, Олександр Шульга**

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ НІМЦІВ-ПРОТЕСТАНТІВ З МІСЦЕВИМ НАСЕЛЕННЯМ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (друга половина XVIII – XIX ст.)

Анотація: У статті проаналізовано досвід взаємозв'язків німецьких протестантів з місцевим населенням Південної України у другій половині XVIII – у XIX ст. Розглянуто виклики та успіхи колоністів, зосереджено увагу на їх сільськогосподарській колонізації, економічному та соціальному розвитку.

Основні моменти включають: зусилля Російської імперії у другій половині XVIII ст. щодо аграрної колонізації Південної України з метою економічного розвитку та забезпечення безпеки кордонів; початкові труднощі німецьких протестантів через кліматичні виклики, незнайомі сільськогосподарські практики та місцеву ворожість, які з часом перетворилися на успішну адаптацію та розвиток; роль колоністів у впровадженні нових аграрних практик, розведенні худоби й аграрних технологій.

Висвітлено виникнення та розвиток промисловості у німецьких колоніях упродовж XIX ст., перехід від допоміжних ремесел до організованого виробництва, що підкреслює капіталістичну еволюцію регіону; соціальну та культурну інтеграцію німецьких протестантів, включаючи їх внесок у місцеву освіту, релігійні практики та громадське життя.

Ключові слова: Південна Україна, німецькі колоністи, аграрна колонізація, розвиток промисловості, соціальна та культурна інтеграція

Постановка проблеми. Сучасні зміцнення відносин між Україною та європейськими державами, особливо з Німеччиною, мають глибокі історичні корені, які можна простежити у дослідженні взаємодій між німецькими колоністами-протестантами та місцевим населенням Південної України у XIX ст. Аналіз цих історичних взаємодій, їхнього економічного, соціального та культурного впливу на обидві спільноти може надати цінні уроки та інсайти для розуміння сучасних процесів інтеграції та співпраці. Вивчення цих історичних прикладів допомагає зрозуміти складність та значення таких взаємозв'язків у сучасному контексті.

Метою дослідження є вивчення життя німців-протестантів та їх впливу на місцеве населення та різні сфери життя Південної України.

Історіографія проблеми. Дослідження впливу німців-протестантів на українське населення можна побачити ще наприкінці XIX ст. у роботах М. Грушевського¹, А. Клауса² й ін.

* Міронова Ірина Сергіївна – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили (Миколаїв, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>; e-mail: ya.irina761@gmail.com

Шульга Олександр Володимирович – декан Університету «Бачення» (філії Міжнародного університету Vision); студент VI курсу спеціальності «Історія та археологія» ЧНУ імені Петра Могили (Миколаїв, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6794-5383>; e-mail: accnkahovka@gmail.com

¹ Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. Львів: З друк. наук. тов-ва ім. Шевченка, 1925. 191 с.

² Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. СПб., 1869. 580 с.

Зокрема, М. Грушевський у монографії «З історії релігійної думки на Україні» звернув увагу, в першу чергу, на релігійні та культурні аспекти взаємовідносин між німецькими колоністами та місцевим населенням³. А. Клаус подав більш розгорнуту картину труднощів переселенців та особливостей їх господарського життя, впровадження більш прогресивних методів сільського господарства на землях Південної України.

У наш час цю тему досліджують Н. Венгер⁴, С. Бобилева⁵, В. Любашенко⁶ та багато інших вітчизняних авторів. Н. Венгер приділяє особливу увагу впливу німецьких колоністів на аграрний розвиток регіону та поширення капіталістичних відносин. С. Бобилева висвітлює соціальну й освітню діяльність німців-протестантів, їх внесок у розвиток громадського життя та вплив на місцеве населення. В. Любашенко пише про релігійну взаємодію та її наслідки для розвитку протестантизму в Південній Україні. Одночасно з цим слід відмітити, що такі аспекти взаємовідносин німецьких колоністів і місцевого українського населення, як аграрна, соціальна та релігійна духовна діяльність, потребують більш детального висвітлення, що й зумовило вибір теми нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Приєднання Російською імперією у другій половині XVIII ст. великих земель Південної України поставило перед урядом принаймні два важливих завдання: забезпечення недоторканності нових кордонів та якнайшвидше господарське освоєння нових земель. З цією метою було розроблено програму їхньої аграрної колонізації. Відомо, що перший Маніфест імператриці Катерини II від 4 грудня 1762 р., який тільки запрошував у декларативній формі до переселення, «не спрацював». Тому урядом Російської імперії було вирішено звернутися до міжнародного досвіду. Так з'явився Маніфест від 22 червня 1763 р., в якому було обумовлено систему пільг і зобов'язань уряду щодо переселенців⁷. Для цієї мети підходили європейські переселенці (хлібороби, ремісники, підприємці). Колоністів запрошували з метою якнайшвидшого господарського освоєння так званих «найвигідніших до заселення і проживання роду людського корисніших місць»⁸.

Досвід перших колоністів був не дуже успішним. Головні причини цього полягали у наступному: склад переселенців, серед яких було багато людей, які не мали досвіду ведення сільського господарства, майновий стан прибулих, незвичайні кліматичні умови, які серйозно відрізнялися від умов їхнього попереднього проживання, особливості ґрунту в

³ Грушевський М.С. Вказ. пр. С. 103.

⁴ Венгер Н.В. Этническое предпринимательство в индустриализации южно-украинских губерний Российской империи: менонитский компонент // Индустриальное наследие. Индустриализация и предпринимательство в России. Саранск, 2005.

⁵ Бобылева С.И. Место и роль колонистов в процессах модернизации юго-восточной Украины // Депортация етнічних німців України у віддалені райони Радянського Союзу: до 80-річчя трагедії. Збірник наукових праць / За заг. ред. Кудряченка А.І.; ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України». Київ: ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України», 2021. С. 66-77; Бобылева С.И. Проблемы социально-экономической адаптации и немецкое население Юга Украины // Материалы международной научно-практической конференции. Херсон, 1997.

⁶ Любашенко В. Історія протестантизму в Україні. Львів: Вид. спілка «Просвіта», 1995. 350 с.

⁷ Маніфест Катерини II от 22 июля 1763 г. «О дозволеннии всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых Губерниях они пожелают и о дарованных им правах». URL: <https://wolgadeutsche.net/library/item/542>

⁸ Бобылева С.И. Место и роль колонистов в процессах модернизации юго-восточной Украины... С. 67-68.

місцях заснування поселень, несумлінне виконання місцевою владою умов прийому та сприяння переселенцям, нове оточення населення, яке далеко не завжди доброзичливо ставилося до колоністів⁹. Це далеко не все, що негативно позначалося на етапі початкового облаштування німців і менонітів. Однак, поступово ситуація змінювалася на краще. Сприяло цьому створення «Інструкції для новоросійських іноземних колоністів», Контори опікунства для управління колоніями, ухвалення низки законодавчих актів, що впорядкували правову основу для переселенців¹⁰. Якщо серед прибулих до Південної України менонітів більшість були сільськими жителями, то німецькі колоністи, яких російський уряд розселяв ближче до менонітів, частіше були представлені міськими жителями. І це багато в чому пояснює особливо важкі умови їхнього життя в перші десятиліття на нових землях. Вони вчилися у менонітів землеробству, переймали їхні навички з догляду за тваринами, купували у них породисту худобу.

Господарський розвиток колоністів багато в чому залежав від низки чинників. Найважливішими з них були:

- географічний (кліматичні умови, рельєф місцевості, наявність водних ресурсів, місце розташування транспортних комунікацій);
- наявність і розмір стартового капіталу;
- «людський капітал» і його якість (кількість робочих рук, їхня досвідченість і майстерність).

У трьох південноукраїнських губерніях перераховані вище умови були різними. Це позначилося на соціально-економічному розвитку колоній. Усі вони домагалися успіху, але зусилля, що витрачалися для цього, були непорівнянними¹¹.

Хортицькі колонії розташовувалися на високому кам'яному кряжі. Тут був сухий клімат, відчувався брак вологи. Долини річок і струмків були вузькими і глибокими. Колоністам довелося з великими труднощами звикати до нових умов, бо для землеробства місцевість була несприятлива, а для тваринництва – обмежена за площею. Виправляючи цей природний недолік, вони пішли шляхом будівництва дамб з метою затоплення навесні великих масивів землі, створюючи таким чином умови для росту трави і заняття тваринництвом. Адаптаційний період облаштування колоністів ознаменувався пошуком раціонального використання природного ландшафту, прагненням перетворити недоліки рельєфу на його переваги¹².

Суттєво відрізнялися умови в Молочанських колоніях. Вони розташовувалися в рівнинній місцевості й мали великі земельні площі, зрошувані трьома притоками р. Молочної. Весняні паводки, у згоді зі справами рук людини (будівництво дамб), давали запаси вологи землі. Водночас орні землі цих колоній були відкриті всім вітрам. Для захисту від вітрів поселенці стали створювати лісові насадження. Перші зразкові лісові плантації були засновані вже в 1806–1810 рр. на березі річки Молочної між колоніями Альтнассау і Вейнау. Однак найбільших успіхів у цій сфері колоністи досягли після 1831 р., коли в

⁹ *Бобылева С.И.* Проблемы социально-экономической адаптации и немецкое население... С. 170.

¹⁰ *Ibidem.*

¹¹ *Бобылева С.И.* Место и роль колонистов в процессах модернизации юго-восточной Украины... С. 69–70.

¹² *Стейнлз Д.* Иоганн Корнис и основание Бердянского лесничества // Вопросы германской истории. Днепропетровск, 2017. С. 19.

Молочанському окрузі було створено Товариство для правильного і методичного лісорозведення на чолі з Й.Й. Корнісом¹³. Дещо раніше, з 1813-1823 рр., почало поширюватися садівництво. Більшу частину агротехнічних прийомів вирощування дерев і степового лісорозведення Й.Й. Корніс черпав зі свого досвіду, здобутого багаторічною працею. Серед менонітів було багато його наслідувачів і послідовників (його зять і наступник із завідування Бердянською плантацією і школою сільських лісників Ф.Ф. Вібе; Давид Реймер, який висадив лісову плантацію з берези, сосни і ялівцю, фруктові сади; Стефан Кербер, що створив розплідник фруктових і лісових дерев). Набула розвитку у колоністів і така галузь господарства як шовківництво. У 1830 р. було засновано комісії з шовківництва при всіх колоністських волостях. Виробництво шовку щорічно подвоювалося¹⁴.

Великих успіхів колоністи досягли у тваринництві. Якщо на початку облаштування колоній продуктивність тваринництва була невелика і товарна продукція практично не вироблялася, то згодом шляхом селекційної роботи було виведено нову породу корів, що увійшла в історію під назвою «червона німкєня». Продуктивність тваринництва особливо зростає в період інтенсивної модернізації регіону в другій половині XIX ст., коли почали швидко зростати міста, їхнє населення і ринок став місцем вдалої реалізації кисломолочної продукції. Однак на початку XIX ст. колоністська адміністрація не покладала великих надій на розведення великої рогатої худоби і робила акцент на тонкорунне вівчарство. Ринок затребував вовну. Російська імперія була зацікавлена в розвитку власного виробництва вовняних виробів. Це було пов'язано як із зовнішньополітичними подіями, так і з процесами внутрішньоекономічного розвитку. Наполеонівські війни паралізували міжнародну торгівлю. Континентальна блокада Англії, що розпочалася 1806 р., перешкоджала появі в країні англійської та австралійської вовни.

У 1803 р. протестант і одночасно царський регіональний чиновник С.Х. Контеніус виступив ініціатором розвитку тонкорунного вівчарства. При цьому він керувався таким:

- місцеві умови сприяли розвитку цієї галузі тваринництва;
- були великі площі земель, використовуючи які можна було періодично переганяти стада;
- вівчарство не потребувало великої кількості вільних рук;
- ця галузь, що розвивалася за невеликих витрат, могла бути швидко окупною;
- існувала безпосередня зацікавленість держави в її розвитку.

С.Х. Контеніус став ініціатором створення Союзу для розвитку тонкорунного вівчарства¹⁵. На цьому терені знову відзначилося господарство Й.Й. Корніса. Саме в ньому велася велика селекційна робота, під час якої було виведено нові породи овець, корів, коней. Вони поєднували в собі найкращі якості європейських зразків і фізичну витривалість української, російської, ногайської худоби. До 1868 р. тонкорунне вівчарство залишалося головним промислом після землеробства в колоніях Молочанського округу. Але з плином часу доходи від продажу хліба стали вищими, ніж від вівчарства. Це призвело до згасання цієї галузі в регіоні¹⁶.

¹³ Ibidem.

¹⁴ *Бобылева С.И.* Место и роль колонистов в процессах модернизации юго-восточной Украины... С. 70-71.

¹⁵ *Бобылева С.И.* Проблемы социально-экономической адаптации и немецкое население... С. 171.

¹⁶ *Бобылева С.И.* Место и роль колонистов в процессах модернизации юго-восточной Украины... С. 71-72.

У 30-х рр. XIX ст. на Півдні України відбувався розвиток промисловості. Досить часто колоністів на заняття підсобним промислом, який іноді переходив у порівняно добре організоване виробництво, штовхали різні обставини. Так, наприклад, Й.Й. Корніс, прагнучи забезпечити фінансову стійкість свого господарства, крім землеробства, зайнявся вівчарством. Це, своєю чергою, спонукало його в пошуках можливостей вигідного продажу вовни приступити до створення шерстомийок, якість яких була досить високою. Колоніст Вассаль, займаючись вівчарством, також зацікавився шерстомийним виробництвом. Він організував одну з мануфактур відповідного профілю, ставши, таким чином, одночасно і фабрикантом, і власником вівчарних заводів. Майже кожна колонія ще на початковому етапі існування володіла самопрядками і ткацькими верстатами. Незабаром на основі кустарних промислів з'явилися перші мануфактури, потім фабрики і заводи. Почався процес поєднання інтересів аграрних і промислових виробництв¹⁷.

У 1842 р. на східній околиці Гальштадта засновано ремісничий район Нейгальштадт. Більшість підприємств, що діяли там, не виходили за рамки дрібних промислових закладів і спеціалізувалися на переробці сільськогосподарської сировини та виробництві землеробських знарядь. Особливо динамічно розвивалися підприємства, що випускали плуги, борони, молотарки, фури. Меноніти стали продавати свою продукцію українським, російським селянам, ногайцям та іншим колоністам. Державні установи та місцеві поміщики охоче купували борони для плантацій, глиноземні та садові машини, моталки вовни. У колоністських округах розвивалася і борошномельна справа. Поступово вона вийшла за межі колоній¹⁸.

Таким чином, можна констатувати, що вже в першій половині XIX ст. на Півдні України виникли особливі економічні зони, де йшов повільно, але впевнено процес розвитку капіталістичних відносин. Колоністські господарства з самого початку, не будучи скутими кріпосницькими путами, порівняно швидко розвивалися на капіталістичній основі. Певною мірою цьому сприяли й умови їхнього поселення на нових місцях проживання. Боргові зобов'язання перед державою, оплата дорожніх витрат, отримані кредити та терміни їх погашення стимулювали колоністів до пошуків можливостей отримання коштів. Ринкові відносини якраз і давали можливість їх отримання. Перша половина XIX ст. була часом не тільки адаптації колоністів, їхніх господарств до нових життєвих обставин, а й періодом акумуляції господарських навичок, ділової підприємливості.

Друга половина XIX ст. стала часом стрімкого процесу модернізації економічного розвитку країни. Скасування кріпосного права відкрило двері для створення ринку праці, ринку землі.

Раціональний підхід до господарювання спонукав колоністів наприкінці XIX ст. переорієнтувати більшість із них на виробництво товарної пшениці, оскільки її реалізація давала найбільший прибуток (до 90%). Статистика свідчить, що врожайність у колоніях фактично вдвічі перевищувала показники сусідніх селянських господарств. Більше половини всіх підприємств, що належали менонітам в Україні, становили борошномельні.

¹⁷ Клаус А. Вказ. пр. С. 164.

¹⁸ Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец – первая половина XIX в.) / Под ред. С.И. Бобылевой. Днепропетровск: АРТ-Пресс, 1999. С. 120.

Центрами борошномельного виробництва були в цей час: Олександрівськ, Гальбштадт, Катеринослав, Нікополь, Харків, Нью-Йорк. Продукція менонітських борошномелень сягнула 51% усього виробництва борошна в Україні. Ця продукція була конкурентоздатною й експортувалася до країн Сходу та Західної Європи.

Найбільший розвиток менонітського сільськогосподарського машинобудування припадає на другу половину XIX ст. Тут на Південному Сході України меноніти створили 26 заводів із виробництва сільськогосподарської техніки. Найбільшими були «Лепп і Вальман», завод Коппа, Корнеліуса Гільдебрандта, заводи Якова Нібура. У цій галузі меноніти займали лідируючу позицію. У 1911 р. машинобудування, контрольоване менонітами, становило від 17 до 26%¹⁹.

Про роль і місце менонітської промисловості свідчить той факт, що із зареєстрованих у першому десятиріччі XX ст. в Російській імперії 576 підприємств, контрольованих менонітами, 508 перебували на українських землях, що вказує на провідну роль колоністського підприємництва в економіці південноукраїнського регіону²⁰.

Отже, як можна побачити із вищенаведеного, Російська імперія у другій половині XVIII ст. активно займалася аграрною колонізацією земель Південної України з метою їх господарського освоєння та забезпечення кордонів. Колоністи, залучені різними пільгами, зіткнулися з численними викликами, включно з несприятливими кліматичними умовами та недоброзичливим ставленням місцевого населення. З часом колонії досягли певного економічного успіху, завдяки адаптації до місцевих умов, селекції худоби, впровадження нових агротехнічних прийомів та розвитку промисловості. Виникнення та розвиток промисловості в колоніях почалося у 30-х роках XIX ст., спочатку як підсобний промисел, а згодом як організоване виробництво. Колоністські господарства, не обмежені кріпацькими відносинами, розвивалися на капіталістичній основі, що сприяло акумуляції капіталу та підприємницької активності.

Досліджуючи поставлену проблему, варто звернути увагу на діяльність німців-протестантів з поширення сільськогосподарських знань і навичок серед місцевого населення Південної України. У другій половині XIX ст. активна аграрна колонізація краю суттєво прискорила формування капіталістичних відносин у сільському господарстві. Спостерігався перехід від відробіткової до капіталістичної системи господарювання, що привело до поширення вільного найму та збільшення продуктивності праці. Колоністи відіграли ключову роль у цьому процесі, освоюючи нові землі та впливаючи на навколишнє населення.

Участь колоністів у сільськогосподарському розвитку виявилася багатогранною. Вони не лише займалися освоєнням земель, а й брали активну участь у різноманітних урядових експериментах, обмінюючись господарським досвідом з навколишнім населенням. Крім того, раціональні методи господарювання, що використовувалися колоністами, знаходили позитивні відгуки серед оточуючих.

Колонізаційні процеси також зробили значний внесок у розвиток виноградарства, городництва та інших галузей. Запровадження нових сортів злаків, привезених німецькими колоністами, дозволило Південній Україні стати одним з найбільших виробників хліба в Європі.

¹⁹ Венгер Н.В. Вказ. пр. С. 195.

²⁰ Ibidem.

Поступово меноніти, зосереджені на сільському господарстві, розширювали свої наділи та розвивали промислові галузі, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Їхній внесок у розвиток регіону був вражаючим, особливо в контексті збільшення земельної власності та розширення господарської діяльності.

Дослідник В. Любашенко вказує на паралельний екстенсивний та інтенсивний розвиток менонітської колонізації. Зазначається, що меноніти досягли значних успіхів у господарюванні завдяки інтенсивній праці та раціональній організації, що були властиві їхнім предкам з Голландії та Німеччини. Вони стали об'єктом зацікавлення православних місіонерів, які визнали їхні економічні досягнення²¹.

Умови праці в німецьких колоніях були привабливішими, що приводило до щорічного збільшення сезонних робітників з українського населення. Українські селяни, працюючи у менонітів, отримували не лише досвід господарювання, але й копіювали економічні, господарські, духовні та моральні принципи менонітів.

Дослідження вказує на тенденції розвитку німецьких колоній. Фіксація земельних наділів і скорочення земельного резерву спонукали колоністів вдосконалювати технології обробки землі та сільськогосподарські машини. Переселенці створювали заводи по виробництву сільськогосподарської техніки, що сприяло промислому розвитку Півдня України.

Німецькі колоністи, нагромаджуючи капітали на своїх земельних наділах, відкривали різні підприємства, такі як фабрики сільськогосподарської техніки, цегельні, ливарні заводи та інші, сприяючи активізації капіталістичних відносин. Вони приймали участь у розвитку промисловості та ремесел, зокрема прядіння, рибальства, бджільництва, також створювали млини, що сприяло розвитку борошномельної промисловості. Таким чином, німецькі та менонітські колоністи грали значну роль у формуванні економічного обличчя та розвитку різних секторів Півдня України у другій половині XIX ст.

Передумови успіхів, яких досягли колоністи у розвитку нетрадиційних промислів, були різноманітні. По-перше, важливим стимулом була урядова політика заохочення лісівництва, виробництва шовку та тютюництва на Півдні України. По-друге, важливим фактором був психологічний вплив, що спонукав колоністів до сумлінної праці та виконання урядових розпоряджень, особливо серед німецьких менонітів.

Через відсутність ярмаркової торгівлі у колоніях, німецькі колоністи виявилися активними учасниками торгівлі в навколишніх селах та містах. Особливо вони відзначались різноманітною торгівельною діяльністю, зокрема оптовою торгівлею. Такий обмін торговельною діяльністю сприяв тісним відносинам між німецькими колоністами та іншими етносоціальними групами.

Можна погодитись з Н. Кривець, яка зазначає, що «в німецьких колоніях розвивалося громадське життя, кооперативний рух, створювалися аграрні спілки, кредитні установи тощо». Також на ситуацію впливали непересічні особистості. Важко не звернути увагу на вплив німця-меноніта Й.Й. Корніса на розвиток вівчарства, чиновника-лютеранина С. Контеніуса на сільськогосподарське виробництво, лютеранської родини Фальц-Фейнів

²¹ Любашенко В. Вказ. пр. С. 195

на справу охорони та збереження цінних видів тварин та рослин шляхом заснування та розвитку заповідника «Асканія-Нова»²².

Німецькі колоністи не лише впливали на економіку, але й органічно вписувалися у суспільно-політичне та духовне життя місцевого населення. Вони зберігали певні традиції, віросповідання та розвивали громадські інституції, такі як кооперативні рухи та сільськогосподарські спілки. Німецькі колоністи також приймали активну участь у діяльності сільських управлінь та сприяли розвитку регіону.

Культурно-побутові та мистецькі традиції німецьких колоністів вражали впливом вітчизняної та західноєвропейської культури. Згуртованість общини та релігійні особливості, особливо у німецьких менонітів, зумовлювали консервацію традиційних елементів побуту, але з часом вони також запозичували елементи з оточуючого середовища.

Важливим аспектом успіху німецьких колоністів був їхній високий рівень організації громадського життя, що сприяло створенню добробуту та благополуччя в колоніях. Вони стали не тільки рушійною силою розвитку, але й активними співробітниками у підтримці матеріального та культурного росту місцевого населення.

Отже, колонізаційні процеси на Півдні України відіграли важливу роль у розвитку регіону, перетворивши його на продуктивну аграрну зону з поширенням капіталістичних відносин. Німецькі колоністи, включаючи менонітів, зробили значний внесок в аграрний та промисловий розвиток, зокрема, через раціональні методи господарювання, селекцію рослин і введення нових технологій. Взаємодія між німецькими колоністами та місцевим українським населенням сприяла культурному обміну, розповсюдженню нових підходів до сільського господарства та підвищенню економічної ефективності в регіоні. Колоністи активізували промисловий розвиток, відкриваючи різноманітні підприємства, що сприяло зростанню капіталістичних відносин та економічного добробуту регіону. Громадське життя в колоніях розвивалось через створення кооперативів, кредитних установ, що вказує на високий рівень самоорганізації та внесок в соціально-економічний розвиток місцевих громад.

Розкриваючи тему взаємодії німців-протестантів з українським місцевим оточенням у соціокультурній сфері, варто визначити два головні напрямки: по-перше, це активна соціальна діяльність, зумовлена освітніми проектами та участю у громадському та політичному житті; по-друге – це релігійна, духовна діяльність, до якої німці-протестанти все більше заохочували місцеве населення.

Підвищення особистого і суспільного добробуту спричинило динамічні зміни в соціальному і культурному розвитку колоній. Це виразилося у створенні передової системи освіти, медичних закладів із професійними кадрами, публічних бібліотек тощо. Розвиток системи освіти був пріоритетом колоністів, бо школа, поряд із церквою, була найважливішим соціальним інститутом спільноти. Якщо церква була фундаментом, то школа – головним провідником передання і збереження традицій спільноти, покликаним зміцнювати основоположні духовні та моральні цінності. Інтенсивний економічний розвиток Півдня України, що почався в 70-х роках XIX ст., сприяв поступовому руйнуванню

²² *Кривець Н.В.* Німці в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Nimtsi_Ukraini

самоізоляції колоністів. Колонії з 1880-х років стали нарощувати використання сільськогосподарських і промислових робітників із числа православних, що, природно, збільшувало взаємоспілкування.

Меноніти стали брати участь у громадському і навіть політичному житті суспільства. Особливо активно в цьому відношенні була Катеринославська менонітська громада. Так, І. Езау двічі обирався міським головою Катеринослава, великий землевласник Г. Бергман багато років працював у Катеринославському повітовому і губернському земствах, двічі обирався депутатом Державної Думи від Катеринославської губернії. П. Гезе та І. Тіссен були активними учасниками міської Думи²³.

Усе вищевикладене дає змогу зазначити таке: німецькі та менонітські колоністи здійснили технологічний переворот у галузі землеробства (запровадження багатопольової системи та чорного пару); запровадили практику лісонасаджень, розведення садів, змінив, тим самим, землі Півдня України; проводили селекційну роботу в галузі тваринництва (виведення нових поліпшених порід коней, корів, овець), результатом якої й нині користується населення країни; запровадили практику створення штучних водоймищ, удосконалювали методи штучного зрошення луків; створили оригінальні сільськогосподарські технології, що сприяли розвитку сільського господарства. Усе це загалом свідчить про активну участь колоністів в економічному житті країни, у процесах її модернізації, що здійснювалася з другої половини ХІХ ст.

Таким чином, можна стверджувати, що обопільну вигоду отримали як переселенці, які знайшли в південноукраїнських землях нову батьківщину і широкі можливості для господарської діяльності, так і країна, що прийняла їх.

Друга велика сфера взаємодії німецьких переселенців та українців – релігійна. Наприкінці ХVІІ – на початку ХVІІІ ст. ранні протестантські течії пережили процеси, спрямовані на оновлення теологічної ортодоксії та церковного життя. Ці зміни привели до виникнення пієтизму (від латинського слова «благочестя») – спочатку протестантського, а потім міжконфесійного руху, який проголосив відмову від теологічної схоластики і клерикалізму, повернення до неформального співтовариства ранніх християнських громад та особистісного відчуття Божества. Після початкового етапу просвітництва (кінець ХVІІ – 80-ті роки ХVІІІ ст.), пієтизм поступово еволюціонував у містицизм і теософію (на релігійно-філософському рівні) та у різноманітні релігійні громади (на організаційно-обрядовому рівні).

Останні Макс Вебер називав моделями аскетичного протестантизму, безпосередньо пов'язуючи їх з актуалізацією Кальвінової ідеї передвизначення. «Пієтизм був... передусім посиленням реформатської аскези. На «praxis pietatis» так сильно акцентували, що догматична правдивість відходила на другий план, а іноді взагалі здавалася несуттєвою... Тому пієтизм у своїй глибокій недовірі до церкви теологів, з якою він, натомість, офіційно не поривав, ...став збирати... відокремлені від світу «гуртки». ...Емоційність, загалом чужа кальвіністському благочестю, однак внутрішньо споріднена з відомими формами середньовічної релігійності, спрямовувала релігійну практику в русло посеїбичного відчуття блаженства...»²⁴.

²³ Катеринославский адрес-календарь, 1915 г. Екатеринослав: Изд. Губернская тип., 1915. С. 541.

²⁴ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. К.: Основи, 1994. С. 163-164.

Пієтизм в Україні відіграв важливу роль і мав особливе значення як на релігійно-філософському, так і на обрядовому рівнях. Він сприяв розвитку освітянських тенденцій, нових культурних процесів та ідей містицизму і пошуку Бога. Крім того, пієтизм поклав початок так званому українському штундизмові та пізнішому протестантизму.

Суттєвий вплив на поширення пієтизму в Україні мало німецьке місто Галле, де працював Август Франке, один з провідних ідеологів руху благочестя, разом з іншими визначними протестантськими філософами та вченими. А. Франке був першим, хто намагався реалізувати ідеали просвітницького пієтизму, заснувавши в Галле культурно-освітній центр, відомий як «Сирітський дім», що включав навчальні заклади різних рівнів, студентські гуртожитки та комплекси побутових закладів. Центр пишався своєю бібліотекою, яка зберігала численні українські видання і цінну колекцію українських рукописів, серед яких був і універсал гетьмана Івана Скоропадського. Окрім того, в Галле діяв один з найбільш потужних у той час в Європі друкарсько-видавничих комплексів, який включав паперову фабрику, книговидавництво, редакції періодичних видань, а також штат редакторів і перекладачів. У його часописах «знаходимо чимало – і то не лише церковно-політичних, а й загально-політичних – відомостей про Україну. При цьому деякі звістки приходять безпосередньо з України»²⁵.

«Сирітський дім» мав значний вплив на розповсюдження пропаганди у Східній Європі, включаючи Україну. Основоположник пієтизму, Август Франке, був першим, хто переклав деякі твори Мартіна Лютера і свої праці на слов'яно-руську мову, використовуючи граматику Мелетія Смотрицького. Він фінансував переклади біблійних текстів на чеську, польську, угорську мови, а також видання церковних підручників і словників цими мовами.

Паралельно із просвітницькими зусиллями А. Франке, на початку XVIII ст. зростає активність містично-обрядового крила німецького пієтизму, прихильників Якоба Шпенера. Я. Шпенер, який проводив публічні благочестиві зібрання в 60-х роках XVII ст. у Франкфурті-на-Майні, закликав до відходу від офіційної лютеранської церкви та створення гуртків «святих». Ці гуртки, відомі як штундери, стали масовим явищем у Німеччині. Члени штундерів збиралися для спільного читання Біблії та проводили релігійну та позарелігійну діяльність, дотримуючись аскетичного способу життя. Відмінно від просвітницького пієтизму, який приваблював освічених людей з гуманістичними поглядами, штундери відрізнялися глибокою релігійною побожністю і навіть фанатизмом, впливаючи на нижчі соціальні верстви.

На початку XVIII ст. відновилися економічні та культурні зв'язки України з Європою, особливо з Німеччиною. У цей час протестанти мали значні наукові досягнення, на відміну від православних. Українські просвітителі, багато з яких навчалися за кордоном, намагалися скористатися цим досвідом. Серед них були Василь Ясинський, Феофан Прокопович, Григорій Вишневський, Варлаам Стефанович, Сильвестр Тодорський, Іван Горлицький, Семен Лукомський, Григорій Сковорода, Павло Симоновський (останній, наприклад, був студентом у Галле, Віттенберзі та Кенігсберзі). Більшість з них навчалася у північнонімецьких університетах, що були осередками пієтизму²⁶.

²⁵ Чижевський Д. Українські друки в Галле. Краків; Львів, 1943. С. 8.

²⁶ Любашенко В. Вказ. пр. С. 200–210.

Вплив німецького пієтизму видно на прикладі Григорія Сковороди, якого деякі дослідники вважають представником містичного напрямку в філософії, а Михайло Грушевський називав його попередником «євангельського християнства» в українській релігійній думці²⁷. Г. Сковорода також вивчав науки за кордоном, зокрема у Галле. Він студював метафізику та теологію під керівництвом Християна Вольфа, переклав проповіді Івана Златоуста і написав серію байок. Дмитро Чижевський досліджував вплив німецької релігійної думки на Г. Сковороду, аналізуючи символізм його світогляду та його філософію «серця», порівнюючи з німецькими містиками та пієтистами. Г. Сковорода представляв тенденцію особистого пошуку Бога, відмови від формального розуміння віри, яка була притаманна українській думці XVIII ст. і яка проявилася у XIX ст. серед нижчих соціальних шарів.

Більш масовим релігійним явищем для українців став штундизм. Штундизм був релігійним рухом, що виник у німецьких колоніях в Україні в середовищі менонітів, кальвіністів та лютеран, під впливом пієтизму. У середині XIX ст. ці колонії зазнали релігійного пробудження, що призвело до створення релігійних груп, які проголошували необхідність самоочищення та відділення від світського життя. Вони відмовлялися від матеріальних насолод, проводили окремі зібрання та активно пропагували свої вірування серед інших християнських спільнот. Ці групи відчули репресії з боку держави, багатьох арештовували та висилали. Пієтичні настрої в колоніях тривали недовго, змінившись методичними проповідями протестантських емісарів, які посилили свій вплив у регіоні, особливо з активності місіонерів Базельської реформатської місії. З часом, в Україні поширилися баптистські ідеї з акцентом на хрещення дорослих і відкиненню дитячого хрещення.

Взаємозв'язки українців із німецькими колоністами вплинули на релігійні погляди місцевого населення. Можна сказати, що раціоналістичні погляди українців сприяли зближенню з німецькими колоністами, ведучи до культурного обміну та взаємного впливу з німцями, як більш досвідченими у цих питаннях.

Отже, виходячи з наведеного матеріалу можна зробити наступні висновки. По-перше, взаємодія німців-протестантів з місцевим українським населенням мала два основних напрямки: соціальну активність через освітні проекти та участь у громадському житті, та релігійну духовну діяльність, яка заохочувала місцеве населення до залучення. По-друге, економічний розвиток Південної України у 70-х роках XIX ст. сприяв зменшенню самоізоляції колоністів, посилюючи взаємодію з православним населенням. По-третє, пієтизм, що виник на теренах Німеччини, завдяки тісним зв'язкам з південноукраїнськими колоніями, мав значний вплив на розвиток освітянських тенденцій та культурних процесів в Україні, а також сприяв розвитку українського штундизму та пізнішого протестантизму. Ці висновки вказують на глибокий вплив німецьких колоністів на соціальний, економічний та культурний розвиток Південної України в XIX столітті.

²⁷ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Львів: З друкарні наукового товариства ім. Шевченка, 1925. С. 103.

Iryna Mironova, Oleksandr Shulga

**Relationships of Protestant Germans with the Local Population of Southern Ukraine
(second half of the 18 – 19 century)**

Abstract: The article analyzes the experience of relations between German Protestants and the local population of Southern Ukraine in the second half of the eighteenth and nineteenth centuries. The challenges and successes of the colonists are examined, focusing on their agricultural colonization, economic and social development.

Highlights include: the efforts of the Russian Empire in the second half of the eighteenth century to agrarianize southern Ukraine for the purpose of economic development and border security; the initial difficulties of German Protestants due to climatic challenges, unfamiliar agricultural practices, and local hostility, which eventually turned into successful adaptation and development; the role of colonists in introducing new agricultural practices, livestock breeding, and agricultural technologies.

The emergence and development of industry in the German colonies during the nineteenth century, the transition from auxiliary crafts to organized production, which emphasizes the capitalist evolution of the region; social and cultural integration of German Protestants, including their contribution to local education, religious practices, and public life are highlighted.

It is proved that the German colonial farms developed on a capitalist basis, which contributed to the accumulation of capital and entrepreneurial activity; the colonists made a significant contribution to agricultural and industrial development through rational methods of management, plant breeding, and the introduction of new technologies. The interaction of Protestant Germans with the local Ukrainian population had two main directions: social activity through educational projects and participation in public life, and religious spiritual activities that encouraged local people to get involved. The economic development of southern Ukraine in the 1870s contributed to a decrease in the self-isolation of the colonists, increasing interaction with the Orthodox population. Pietism, which originated in Germany, due to its close ties with the southern Ukrainian colonies, had a significant impact on the development of educational trends and cultural processes in Ukraine, and also contributed to the development of Ukrainian Stundism and later Protestantism.

Keywords: Southern Ukraine, German colonists, agrarian colonization, industrial development, social and cultural integration